

Kaat Wils, *De omweg van de wetenschap. Het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005) 606 p. ISBN 905356568x

Het uitgangspunt van Kaat Wils' lijvige studie over het negentiende-eeuwse positivisme in Nederland en België is begripshistorisch. Het gaat erom de betekenis en de betekenisverschuivingen van het begrip positivisme in kaart te brengen, met als doel een beeld krijgen van wat het positivisme, in negatieve of positieve zin, betekende, en voor wie.

Een nauwkeurige definitie van het positivisme is niet te geven. Daarvoor was het te veelvormig en kende het teveel tegenstrijdigheden en ambigüiteiten. De term positivisme en de naam Auguste Comte konden bovendien symbool staan voor gedachtegoed dat met het origineel nauwelijks meer iets te maken had. Anders gezegd, de geschiedenis van het negentiende-eeuwse positivisme is er vooral een van selectieve toe-eigening.

Comte beschouwde het als zijn levenstaak 'de (Franse) revolutie te beëindigen', in de dubbele betekenis van voltooiën en bedwingen. Hiertoe formuleerde hij zijn bekende driefasenwet: de mensheid doorliep tijdens haar geschiedenis een theologische en een metafysische fase, om vervolgens de derde, positieve fase te bereiken. In deze laatste fase domineerde het positieve denken, dat uitging van de methoden van de wetenschap. Comte beoogde met zijn driefasenwet niet slechts een beschrijving van de beschavingsgeschiedenis te geven, het betrof ook een normatieve, finalistische ontwikkelingsgang, waarvan het positieve denken de bekroning vormde. De belangrijkste wetenschap was in Comte's hiërarchische rangschikking van de wetenschappen de 'sociale fysica' of sociologie, die in haar positieve vorm de wetenschappelijk gefundeerde organisatie van de maatschappij zou bewerkstelligen. In die maatschappij zou de politieke macht aan industriëlen en bankiers worden overgedragen, het moreel gezag aan positieve filosofen. Conservatisme en revolutie, orde en vooruitgang zouden op deze manier worden verzoend. Het moreel gezag zou Comte in latere jaren institutionaliseren als een moderne tegenhanger van de kerk, met een priesterkaste van filosofen, en compleet met ritën, sacramenten en een positivistische heiligenkalender.

Onder de professionele beoefenaars van de natuurwetenschappen wist Comte maar weinig aanhang te verwerven. T.H. Huxley beschreef de positivistische leer spottend als 'a half-breed between science and theology, endowed, like most half-breeds, with the faults of both parents and the virtues of neither'. Maar andere wetenschappelijk geschoolden zagen er veel aantrekkelijks in. Niet zelden werd het dan een synoniem voor scientistische wetenschapsverering. Wils noemt dit de 'positivistische Vulgaat', die dicht aanleunde tegen materialisme en atheïsme en waarbij de natuurwetenschappen model stonden voor alle wetenschappen. Met Comte's geesteskind had deze vorm van positivisme weinig meer te maken. Naast de Vulgaat zijn te onderscheiden een wél in Comte's voetsporen tredende, georganiseerde orthodox-positivistische richting, die vooral in Frankrijk en Engeland tot ontwikkeling kwam, en de 'integraal-positivistische' richting, die het positivisme opvatte als een intellectuele stroming waarbinnen de natuurwetenschappen de basis leverden voor kennis van de maatschappij, voor sociale vooruitgang en voor een nieuw moreel bewustzijn.

De kennismaking met het positivisme vond in Nederland en België plaats tussen 1845 en 1865. Deze introductie was politiek gekleurd. De eerste aanhangers in Nederland meenden dat het positivisme een middenweg bood tussen revolutionaire

en behoudende politieke visies. In België trok het de belangstelling van democraten die de ontwikkelingen rond 1848 toejuichten. Vaste voet kreeg het positivisme echter niet, al sloot het in België wel aan bij vroegsocialistische ideeën en bij pogingen een sociale wetenschap van de grond te krijgen, zoals die van Quetelet (die overigens Comte mogelijk niet eens gelezen had).

In Nederland concentreerde het debat zich van meet af aan op wijsgerige kwesties. Het positivisme verwees hier minder naar Comte zelf dan naar een empiristische epistemologie die ook schatplichtig was aan John Stuart Mill. De ervaringswijsbegeerte van Opzoomer is hier een voorbeeld van. In België werd het debat vooral aangejaagd door ideologische tegenstellingen met politieke connotaties. Het positivisme bleek aantrekkelijk voor progressieve liberalen en in socialistische kringen, waarbinnen men zijn vroegsocialistische 'utopische dromen' verving door een rationele wetenschappelijke ordening van de maatschappij. In Nederland ontbrak een vergelijkbaar door intellectuelen geleid socialisme. Maar radicalen waren er wel in beide landen. In België omarmden radicale vrijzinnigen de positivistische Vulgaat, waarmee ze er een materialistische en atheïstische interpretatie aan gaven. Ook Nederlandse radicalen ondergingen de invloed van het positivisme maar ze dreven het conflict tussen geloof en wetenschap minder op de spits.

Na 1865 kwam in België een katholieke reactie tegen de atheïstische strekking van het positivisme op gang. Aanvankelijk vond men daarbij meer behoudende liberalen aan zijn zijde. In Nederland ging het niet zozeer om een reactie maar ontwikkelde zich een wijsgerig debat binnen de moderne theologie. Positivisme kon worden gezien als het gevaarlijke eindpunt van de modernistische geloofsvisie. Anderzijds kon de morele dimensie van het positivisme worden opgevat als een element dat in het verstandelijke modernisme node gemist werd. Voor menigeen resulteerde de omarming van het positivisme in uittreding uit de kerk. Anderen werden juist geïnspireerd scherper onderscheid te maken tussen een wetenschappelijke wereldbeschouwing en een ethisch-religieuze, zoals er ook een onderscheid was te maken tussen het positivisme als wetenschappelijk en als moreel project.

Onder Nederlandse filosofen zette een herwaardering van Kant in, en het positivisme werd onderdeel van een op gematigde toon gevoerd kentheoretisch debat. Moreel en sociaal positivisme inspireerden sommige democratische vrijdenkers en socialisten, maar een krachtige ideologie kwam niet tot ontwikkeling. Na 1880 was in Nederland de rol van het positivisme als samenhangende filosofie en als wereldbeschouwing goeddeels uitgespeeld. Nederlandse filosofen zagen toen meer brood in het machiaanse positivisme, dat zij 'hedendaags positivisme' noemden. In België daarentegen raakte het positivisme als wereldbeschouwing tegen 1900 ingeburgerd dankzij een decennialange campagne van intellectuelen van zowel socialistische als liberale signatuur. De discussie was aanvankelijk emotioneel geweest en politiek van karakter, maar dat veranderde na 1880 onder invloed van de opkomende sociologie.

Progressieve kringen in België verbonden sociologie en positivisme, waarbij het positivisme vooral een wetenschapsideaal werd. In Nederland, waar de sociologie nog nauwelijks van de grond kwam, ontbrak deze alliantie. Ook onder Nederlandse historici waren hooguit echo's van het positivistische gedachtegoed te horen, bijvoorbeeld in discussies over de wenselijkheid van een sociale geschiedschrijving. In België was de invloed van de sociologie sterker, al viel hier onder historici ook wantrouwen waar te nemen. Onomwonden werd de sociologie in België echter als een bruikbaar model gezien voor de krachtig opkomende criminologie. Hierbij manifesteerde zich vooral

de positivistische Vulgaat, al ontbrak de verzachtende werking van de morele component van het positivisme niet. Integraal-positivistische varianten bleven eveneens actueel in België, bijvoorbeeld in de persoon van George Sarton, die de ontwikkeling van de wetenschap en de wetenschappelijke moraal als de grondslag zag van de progressieve ontwikkeling van de mensheid. In de documentatie van dit proces zag hij zijn levensdoel, en daarmee werd hij de grondlegger van de professionele wetenschapsgeschiedenis.

Voor Belgische confessionelen bleef het positivisme een steen des aanstoets. Na 1890 werd gezocht naar een constructief katholiek antwoord, hetgeen onder meer aanleiding gaf tot de ontwikkeling van een organicistische sociologie. Iets dergelijks ontbrak in Nederland. De katholieken leefden hier meer binnen hun eigen cultuur die geen antwoord op het positivisme vroeg. Orthodox protestanten op hun beurt namen expliciet afstand.

Wils concludeert, niet heel verrassend, dat zich in al deze verschillen de grotere gerichtheid van België op Frankrijk en van Nederland op Duitsland en Engeland weerspiegelt, alsook de tegenstelling tussen de katholieke en protestantse cultuur. In België, waar socialisme en radicalisme vroeger tot ontwikkeling kwamen, uitte de botsing tussen katholieke cultuur en moderniteit zich heftiger en werd het positivisme meer voorwerp van politiek debat dan in Nederland. In Nederland was de noodzaak tot confrontatie minder en hielden protestanten moeiteloos hun religieuze kaders overeind. Het positivisme leidde hier vooral tot rustig wijsgerig debat.

Wils' boek biedt geen meeslepende lectuur. Wel is het een welkome, gedegen en gedetailleerde studie van een stroming die de wetenschap als fundament van de maatschappij zag maar tevens de leegte wilde vullen die daardoor ontstond, een stroming die zowel modern was als antimodern, noch godsdienstig was noch atheïstisch, noch revolutionair noch antirevolutionair. In het schemerige woud van de vele en vaak tegenstrijdige betekenissen die het begrip voor negentiende-eeuwers representeerde heeft Wils meer licht gebracht, en daar mogen historici haar dankbaar voor zijn.

Bert Theunissen

*Instituut voor Geschiedenis en Grondslagen van de Natuurwetenschappen
Universiteit Utrecht*

Harry Lintsen e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen: Walburg Pers, 2005) 384 p. ISBN 9057303493

In tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland, is de techniekgeschiedenis in Nederland een betrekkelijk jong vak. De eerste aanzetten daartoe werden gedaan op een moment dat het imago van zowel de ingenieur als de techniek een flinke deuk had opgelopen. In 1974 begon Harry Lintsen – daartoe geïnspireerd door Gert Hortleders onderzoek naar het ingenieursberoep in Duitsland – in Eindhoven aan een promotieonderzoek naar de beroepscultuur van ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Zes jaar later verscheen de handeseditie van zijn baanbrekende dissertatie *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. Het boek was baanbrekend omdat de techniekgeschiedenis door vraagstelling en theoretisch kader werd losgemaakt uit de geijkte kaders van de sociale en vooral economische disciplines. Een soortgelijke poging, maar dan voor de geschiedenis van productontwikkeling en in-